

Ženkļai, simboliai, prasmės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai pagalbinių istorijos mokslų aspektu. Mokslinių straipsnių rinkinys. Sudarytojos Rūta Čapaitė, Gitana Zujienė, Vilnius 2019

Publikacja *Słowa, symbole, znaczenia — badania dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w aspekcie nauk pomocniczych historii*, wydana pod redakcją Rūty Čapaitė i Gitany Zujienė (Wilno 2019), została poświęcona różnym aspektom badań historii Wielkiego Księstwa Litewskiego przy wykorzystaniu nauk pomocniczych historii. Książka składa się ze wstępu i 15 artykułów autorstwa badaczy litewskich, łotewskich i polskich, które napisano w językach: litewskim (7), polskim (7) i angielskim (1). Wszystkie opatrzone wprowadzeniami i podsumowaniami w językach litewskim lub polskim oraz w angielskim.

Pierwszym artykułem jest tekst Macieja Dorna *Joachima Lelewela koncepcja nauk źródłoznawczych na tle piśmiennictwa naukowego XVIII i początku XIX wieku* (s. 13–36). Autor zwraca uwagę na nowatorstwo prac tego historyka powstałych w latach 20. XIX w. na tle ówczesnego, i wcześniejszego, piśmiennictwa Europy poświęconego tej tematyce. Najbardziej dojrzałą postać swych rozważań Lelewel przedstawił w dziele *O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związków z nią mających*. Nauki, które uznał za użyteczne dla historyków, podzielił na „uspasabiające”, czyli „przygotowawcze”, do których zaliczył filozofię, antropologię, nauki o państwie i społeczeństwie, ale także znajomość języków i inne (w tym mające bardziej bezpośredni związek z historią, jak genealogia) oraz „nauki źródła historyczne objaśniające”, czyli — według współczesnej nomenklatury — źródłoznawcze. Zaliczył do nich archeologię, co ważne, nie tylko klasyczna, paleografię, epigrafikę, numizmatykę z nauką o medalach, dyplomatykę ze sfragistyką oraz szeroko rozumianą heraldykę.

Artykuł Doroty Sidorowicz-Mulak i Jacka Soszyńskiego zatytułowany *Senosios knygos proveniencijų tyrimai ir jų potencialas* (s. 39–61) został poświęcony historii i współczesności badań proveniencyjnych nad dawną książką w Polsce. Celem takich badań jest rekonstrukcja losów książki od chwili jej powstania do czasów współczesnych. Pomocna do tego jest analiza wszelkich śladów umożliwiających śledzenie ich losów (superekslibrisów, ekslibrisów, innych znaków lub zapisek własnościowych, notat marginalnych). Wyniki tych badań mogą służyć do rekonstrukcji dawnych bibliotek, kręgu sprzedawców i nabywców książek oraz ich czytelników. Od lat 90. XX w. pojawiły się możliwości badań nad tą problematyką w skali całej dawnej Rzeczypospolitej, ale efektywność tych prac będzie uzależniona od współpracy badaczy ze wszystkich krajów będących jej spadkobiercami. Autorzy zwrócili także uwagę na zachodzące w ostatnich latach zmiany spowodowane rewolucją informatyczną, od dawnych klasycznych katalogów po elektroniczne bazy danych.

W artykule *Nevisiška prarasti dviejų viduramžių rankraščių iš Karaliaučiaus fragmentai Vilniuje* (s. 63–73) Jacek Soszyński przeprowadził analizę proveniencyjną dwóch fragmentarycznie zachowanych kodeksów wchodzących w skład Fondu 15 Borussica Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Są to kodeksy o sygnaturach Ms F15–398 i Ms F15–451, o których do tej pory

sądzono, że pochodzą z zasobu przedwojennego Archiwum w Gdańsku. Autor zidentyfikował je jako należące do dawnej kolekcji rękopisów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Królewcu (Königsbergu), opatrzonych wówczas sygnaturami Ms A 2°. 192 oraz Ms A fol. 190. Pierwszy zawiera fragmenty dwóch traktatów prawnych *Die Magdeburger Fragen* oraz *Richtsteig Landrechts* Johanna von Buch, a drugi część *Vita Latina Sanctae Dorotheae*, będący prawdopodobnie autografem Johannes Marienwerder. Rękopisy trafiły do Wilna w 1945 r.

Krzysztof Bracha w artykule *Najstarsze Pastoralia obrządku łacińskiego w księgozbiorach litewskich (XV — pocz. XVI wieku). Stan badań i perspektywy badań kodykologicznych i analitycznych* (s. 75–104) przedstawił stan dynamicznie rozwijających się badań historyków litewskich i polskich, w tym także wspólnych, nad pastoraliami litewskimi. Pastoralia to wszelkie możliwe pomoce służące opiece duszpasterskiej, w tym „podręczniki spowiednicze, traktaty o cnotach i wadach, komentarze i wykłady modlitw, katechizmy, zbiory kazań, kolekcje exemplów kaznodziejskich, traktaty z kazusami teologiczno-moralnymi, statuty synodalne, teksty katechetyczne, akta wizytacji” (s. 75). Następnie autor analizuje możliwość przeprowadzenia prac „inventaryzacyjnych, katalogowych, kodykologicznych, edytorskich i analitycznych tego gatunku piśmiennictwa” (s. 83). Autor postuluje przeprowadzenie szerokiej kwerendy w zbiorach litewskich, ale także (ze względu na rozproszenie dawnych zbiorów kościelnych) w polskich i rosyjskich, mającej na celu identyfikację i zinwentaryzowanie dzieł rękopiśmiennych, a w drugiej kolejności inkunabułów odnoszących się do tej problematyki. Możliwości takich poszukiwań zademonstrował na opracowanym przez Rütę Čapaitė, Jerzego Kaliszuka i Jacka Soszyńskiego „Inwentarzu łacińskich i niemieckich rękopisów średniowiecznych Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie”. W zakończeniu przedstawił możliwości poznawcze badań nad dawnymi bibliotekami klasztorными, niestety utrudnione ze względu na ich znaczne rozproszenie w wyniku akcji kasacyjnej przeprowadzanej w Cesarstwie Rosyjskim.

Artykuł ks. Michała Sołomieniuka *Źródła do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie* (s. 105–122) przedstawia rezultaty kwerendy przeprowadzonej w kolekcji dyplomów gnieźnieńskich, wśród listów staropolskich (wbrew nazwie zbioru obejmuje także listy z 1. połowy XIX w.), oraz akt konsystorza generalnego gnieźnieńskiego. Autor zastrzegł, że nie prowadził poszukiwań w takich zespołach, jak księgi protokołów posiedzeń kapituły katedralnej, czy *acta acticantia* konsystorza generalnego. Autor omawia 9 dokumentów pergaminowych z lat 1390–1666, z których siedem najstarszych zostało wydanych drukiem. Z tego powodu szczególnie cenne jest omówienie i opublikowanie na końcu artykułu protestacji biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza oraz kapituły wileńskiej z 9 IX 1573 r. przeciwko postanowieniom konfederacji generalnej warszawskiej. Następnie scharakteryzowano 31 listów związanych z Wielkim Księstwem Litewskim z lat 1376–1784. Zidentyfikowano także dwa dokumenty dotyczące Litwy wśród odkrytych niedawno dokumentów z XV i początków XVI w., z których utworzono serię H Archiwum Konsystorza.

Stephen Christopher Rowell poświęcił swoją pracę *Jogailaičių dinasto Jono iš Lietuvos Kunogakščių sąsajos su Vilniajus Katedra* (s. 123–146) niesłubnemu synowi Zygmunta Jagiellończyka, późniejszego króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego i Katarzyny Telniczanki — Janowi z książąt litewskich, biskupowi wileńskiemu (1519–1536) i poznańskiemu (1536–1538). Chociaż osiągnięcie przez

monarszych bastardów wysokich godności świeckich i kościelnych nie należało w tamtych czasach w Europie do rzadkości, to w dziejach Litwy i Polski pozycja Jana uznać należy za wyjątkową. Autor zwrócił szczególną uwagę na dwie strony aktywności biskupa wileńskiego, wspieranie działań swego ojca na Litwie przejawiające się w wywieraniu wpływu na panów litewskich w sprawie osadzenia Zygmunta Augusta na stolcu wielkoksiążęcym, a także na wspieraniu tradycji dynastycznej, czego widocznym przykładem był udział w fundacji nagrobka wielkiego księcia Witolda. Drugą kwestią szczególnie interesującą autora jest działanie wileńskiego biskupa na rzecz miejscowej kapituły (utworzył w niej dwie prałatury), a przede wszystkim na rzecz własnej katedry. Szczególne zasługi miał przy jej odbudowie po niszczącym pożarze z 1530 r. Wspomaganie swej dawnej katedry nie zaprzestał po przeniesieniu się do Poznania (gdzie także starał się odcisnąć ślad swej obecności). Mimo, że zmarł jako biskup poznański, pochowany został w katedrze wileńskiej.

Rafał Witkowski w rozprawie *Badania prozotopograficzne duchowieństwa katolickiego Wielkiego Księstwa Litewskiego* (s. 147–184) po wprowadzeniu przedstawiającym europejski i amerykański kontekst takich badań, omówił literaturę poświęconą tej problematyce i najważniejsze źródła rękopiśmienne tym badaniom służące. Szczególną uwagę zwrócił na archiwalną spuściznę zakonną litewskich benedyktynów, cystersów, kartuzów i kamedułów. Ze względu na bliskie związki kościoła litewskiego i polskiego (wspólna metropolia, związki filiacyjne klasztorów, a także — w niektórych przypadkach — powojenne losy rękopisów) autor wiele miejsca poświęcił również literaturze i źródłom polskiej proveniencji lub w Polsce przechowywanym.

Rūta Čapaitė swój artykuł *Lotyniškoju kursyvo įvairovėn Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje asmens auografo aspektu (XV a. paskutinysis ketvirtis — XVI a.)* (s. 185–239) poświęciła problematyce używania pisma kursywnego przez przedstawicieli litewskiej elity (Mikołaj Radziwiłł, Olbracht Marcinowicz Gasztołd, Paweł książę Holszański, Barbara Radziwiłłówna, Mikołaj Radziwiłł „Czarny”, jego żona Elżbieta z Szydłowieckich, ich córki: Zofia Agnieszka, Anna Magdalena i Krystyna oraz ich synowie: Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Jerzy, Albrecht i Stanisław, żona „Sierotki” Elżbieta Eufemia z Wiśniowieckich i żona Albrychta Anna von Ketler). Aż do roku 1530 autografy litewskiej elity należą do rzadkości. Początkowo raczej nie używali kursywy (Mikołaj Radziwiłł, Olbracht Gasztołd). Paweł Holszański posługiwał się stylem *cancellaresca italica*, który podobnie jak w zachodniej i centralnej Europie koegzystował w Wielkim Księstwie Litewskim z kursywą mieszaną gotycką z elementami humanistycznymi. W późniejszym okresie przedstawiciele litewskiej arystokracji posługiwali się różnorodnymi wariantami kursywy mieszanej i kursywy humanistycznej. W niektórych podpisach dostrzec można nadal elementy gotyckie. Autorka dostrzega zmianę stylu pisma w zależności od używanego języka, w tekstach łacińskich i polskich mamy do czynienia z humanistyczną lub mieszaną kursywą, a w tekstach niemieckich z gotycką kursywą niemiecką. Trendy zachodzące w używaniu kursywy na Litwie były zbieżne z tendencjami występującymi w Europie zachodniej i środkowej.

Mindaugas Klovas w artykule *Dokumento terminas užsienio ir Lietuvos diplomatikoje* (s. 241–257) omawia znaczenie słowa „dokument” w historiografii litewskiej na tle panujących w tym względzie zwyczajów w innych państwach

europiejskich, od Wielkiej Brytanii i Francji, poprzez Niemcy, Polskę aż po Rosję. Dostrzega różnice występujące tu pomiędzy historiografią niemiecką, francuską, czeską i polską z jednej, a angielską i rosyjską z drugiej strony. Zwraca też uwagę na różne znaczenia tego słowa w tekstach prawniczych, archiwalnych lub innych. W literaturze litewskiej, ze względu na tradycję historyczną, do niedawna wymiennie używano określeń „dokument”, „akt” i „list”. Ostatnio coraz częściej słowo „akt” zastępowane jest przez „dokument”.

Artykuł Moniki Jusupovič *Rodzaje i struktura osiemnastowiecznych akt sejmiku kowieńskiego jako świadectwo specyfiki akt sejmikowych litewskich* (s. 259–271) powstał „przy okazji przygotowywania edycji akt sejmiku z lat 1733–1795”. Autorka charakteryzuje dotychczasowe wydawnictwa akt sejmików koronnych i litewskich, a następnie przedstawia zachowaną spuściznę dokumentową tego sejmiku. W omawianym okresie odbyło się 116 sejmików (59 deputackich, 28 poselskich, 13 gospodarskich, 9 elekcyjnych i jeden relacyjny). Materiały zachowały się do 97 z nich. Zidentyfikowano 176 akt wystawionych przez sejmiki kowieńskie. Najliczniejsze z nich są kredensy (uwierzytelnienia) dla urzędników (45) oraz dla deputatów trybunalskich (43), odnaleziono również 30 instrukcji sejmikowych oraz 14 laudów, a także 19 manifestów z protestacjami. Nieliczne są diariusze sejmikowe. W następnej kolejności Autorka omówiła treść dokumentów sejmikowych oraz porównała je z analogicznymi aktami wystawianymi przez sejmiki koronne, dostrzegając „pewne, choć niezbyt znaczące różnice” między nimi.

Adam Stankewiç w artykule *Aktų serijų formavivasis Kauno pilies teisme XVIII amžiuje* (s. 273–285) przedstawił proces formowania serii ksiąg sądu grodzkiego kowieńskiego. Początkowo wszystkie typy dokumentów wpisywane były do tych samych ksiąg. Pierwsze próby wyróżnienia serii ksiąg miały miejsce w latach 1720–1725, z czego jednak następnie się wycofano. Kolejne podjęto w 1744 r., gdy do oddzielnych ksiąg zaczęto wpisywać protokoły spraw bieżących, wkrótce wyodrębniono księgi dekretów i spełniające pomocniczą rolę księgi, w których zapisywano zeznania o otrzymanych pozwach (żadna nie zachowała się do dzisiaj). Epizodycznie w latach 1777–1780 funkcjonowały księgi, do których wpisywano dokumenty związane ze zobowiązaniami finansowymi. W podsumowaniu Autor stwierdził, że obecnie niemożliwe jest jeszcze stworzenie jasnego obrazu powstawania serii ksiąg grodzkich w skali Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz zwrócił uwagę na ich mniejszą liczebność i późniejsze powstanie w porównaniu do sytuacji w Polsce.

Gitana Zujienė swoją rozprawę *Teismo proceso dalyvių priesaikos XVI–XVII a. Ceremonija ir formularas* (s. 287–316) poświęciła roli, przebiegowi i formule przysięgi sądowej na Litwie w XVI i XVII w. Autorkę interesują wyłącznie przysięgi chrześcijańskie, dlatego zrezygnowała z przedstawienia innych (żydowskich czy muzułmańskich). W artykule przedstawiono omówienie literatury na ten temat, ale także tej poświęconej roli przysięgi w sądownictwie polskim i ruskim. Po omówieniu pozycji i roli przysięgi w litewskim prawie stanowionym Autorka przechodzi do ukazania jej znaczenia w praktyce prawnej. Przedstawia miejsce i terminy składania przysięgi oraz jej ceremonial i formułę. Zwraca uwagę, że chociaż tradycyjna formuła przysięgi utrzymała się do XVIII w., to jednak już dużo wcześniej rosnącą wagę przywiązywano nie do bojaźni bożej, lecz do czystości sumienia. Praca oparta jest na obszernym materiale źródłowym i jest bogato ilustrowana cytatami z niego pochodzącymi.

Iłona Tepluhova w artykule *Constructing civic identities in Latvia: the role of arms in the middle ages and the twenty-first century* (s. 317–330) przybliżyła czytelnikom problematykę roli herbów miejskich w tworzeniu się obywatelskiej autoidentyfikacji na Łotwie w średniowieczu i w czasach współczesnych (w tym ostatnim przypadku omawia także problematykę herbów innych szczebli administracyjnych). Heraldyka miejska dzisiejszej Łotwy ma tradycję sięgającą 1. połowy XIII stulecia. W średniowieczu rozwijała się pod silnym wpływem wzorców zachodnio- i środkowoeuropejskich. Skomplikowane losy tych ziem w XVI–XVIII w. niewiele w tym zakresie zmieniły. Autorka podaje przykłady nadawania miastom herbów przez królów polskich i wielkich książąt litewskich oraz władców szwedzkich. Podobnie działo się pod panowaniem rosyjskim. Ożywienie zainteresowania heraldyką miejską i powiatową nastąpiło po reformach administracji terytorialnej przeprowadzonych na Łotwie w latach 1999–2009. W latach następnych (2010–2018) Państwowa Komisja Heraldyczna Łotwy nadała 11 nowych herbów miastom oraz powiatom łotewskim.

Artykuł Rasy Valatkevičienē *XIV–XVII a. signetiniū žiedų problematika* (s. 331–358) poświęcony jest litewskim sygnetom z przedstawieniami nieherbowymi. Przeważnie odkrywane są podczas badań archeologicznych cmentarzysk oraz miejsc zamieszkania lub przebywania ich dawnych właścicieli. Większość pochodzi z XVI–XVII w. Stosunkowo niewiele wykonano z materiałów szlacheckich, złota lub srebra, większość zaś ze stopów miedzi. Na tej podstawie można sądzić, że ich posiadacze nie należeli do środowisk elitarnych. Przedstawienia na sygnetach mają bardzo różnorodny charakter. Mogą nimi być mniej lub bardziej skomplikowane znaki kreskowe, przedstawienia gwiazd lub stylizowanych liter.

Anna Pytasz-Kołodziejczyk w artykule *Ze studiów nad wykorzystaniem gospodarczym potencjału środowiska geograficznego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Możliwości badawcze na przykładzie watorów hydrograficznych domeny wielkoksiążęcej (do końca XVI wieku)* (s. 359–374), po omówieniu literatury, wysunęła propozycję stworzenia formularza „postępowania badawczego”, który mógłby być zastosowany przy pracach podejmowanych nad tą problematyką (s. 363). W formularzu tym zaproponowała umieszczenie następujących zagadnień: historia polityczno-administracyjna danej jednostki terytorialnej, odtworzenie na podstawie źródeł (w tym kartograficznych) oraz przy wykorzystaniu metody retrogresywnej i progresywnej wszystkich elementów środowiska nieożywionego i ożywionego mających wpływ na działania gospodarcze, zbadanie przepisów normujących prawa własności oraz tworzenie „warunków wykorzystywania oraz administrowania zasobami naturalnymi” (s. 366). Na tym etapie należy odtworzyć strukturę własności badanego terenu. Ważne jest także wskazanie sposobów eksploatacji zasobów środowiska naturalnego. Należy podjąć próbę (nawet jeśli nie zakończy się ona sukcesem) określenia korzyści osiągniętych przy eksploatacji zasobów naturalnych.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że w omawianej książce otrzymaliśmy szereg ciekawych i różnorodnych artykułów do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, ubranych w staranną szatę edytorską.

Jarosław Zawadzki

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

<https://orcid.org/0000-0003-0428-1295>